БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл апрель 28 суббота № 99 (14299)

1925 чылда үндезилеттингей Өртээ 3 кеп.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

Дүүн, СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыныга Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының бирги сессиязы болдунуң ажылын эгелээн. Ону Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының тадазы-биле Тоо соңгулда комиссиязының даргазы Ч. С. Монгуш эге сөс-биле ажыткан. Бо чылдың март 4-те, 18-те болгаш апрель 22-де соңгуткан 117 улус депутадының сессияда 116-зы келгения ол дыңнаткан.

Депутаттар сессияның секретариадын, Мандат комиссиязын болгаш ажык болгаш чажыт бадылдашкыннарының саналга комиссияларын, оларның удуртукчуларын соңгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат А. С. Дембирел соңгуткан.

Мандат комиссиязының даргазы А. С. Дембирел илеткелинге Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгутканнарының бүрүн эргелери хынаан түннелдерин дыңнаткан. Соңгулдалар эвээш-биче частырыглардыг, чедир кылдынмайн турар чүүлдерлиг-даа болза, ниитизи-биле Тыва АССР-ниң Конституциязының, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуга дүүштүр эрткен, соңгуткан депутаттар бүрүн эргелиг дээрзин демдеглээн. Оларның бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында доктаал чалевилели-биле таныштырган.

Депутаттар хөй айтырыглар салып, чамдык тодарадылгаларны кылган соонда Мандат комиссиязының илеткелин хүлээп алган болгаш доктаалды бадылаан.

Ооң соонда депутаттар хүн айтырыын бадылаанар. Даваазында айтырыгларны сессияга чугаалажыр үеэр ыңдыр киргеннер:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Тур регламентизин бадылаар дугайында.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазын соңгуур дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазының оралакчыларын соңгуур дугайында.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин доктаамал комиссияларын тургузары болгаш бадылаары.

5. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазын томүйлаары.

6. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин составын бадылаары.

7. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин моон соңгаар кылып чорудар ажыл-чорудулгазының программазының дугайында.

8. Тыва АССР-ниң Улустуг контроль комитедин, Тыва АССР-ниң Дээди судун соңгууру, Тыва АССР-ниң Күрүнеин кол арбитрин болгаш күрүне арбитрин томүйлаары.

9. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң чарлыктарын бадылаары.

10. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының ийнги сессиязынга чугаалажын көөр кылдыр саналдаар чамдык айтырыглар дугайында:

— Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Регламент төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияны тургузары.

— Тыва АССР-де Конституция хайгаралының дугайында Хоойлу төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияны тургузары.

— Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин белеткээр талазы-биле редакция комиссиязын тургузары.

Бирги айтырыг талазы-биле сессияга белеткел чорудар организастыг комитеттиң харыысалгалыг секретары депутат М. С. Козлов илеткел кылган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Тур регламентизин хүлээп алыр деп саналды депутаттар бадылаанар.

Хүн чурумунуң ийнги айтырының талазы-биле сессияга белеткел чорудар организастыг комитеттиң даргазы депутат Д. К. Ооржак илеткел кылган. Ук комитет бодунуң хуралын удаа-дараа эрттирип, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының бирги сессиязынга белеткелдерин канчаар чорудуп турарын сайгарып, чугаалажып келген дээрзин ол дыңнаткан. Сөөлгү эрткен хуралдарының бирээзинге Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазының албан-дужаалынга кирип болгу дег кандидатураларны чугаалашкан, ону чонга чарлап дыңнадыр-биле массалыг информация чепсектеринге дамчыткан. Парлалгаже ол үнген соонда Тыва АССР-ниң улус депутаттары боттарының тус-тус саналдарын киргилээн. Бир дугаарында Өвүр районда бөлүк улус депутаттары ук албан-дужаалга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары депутат Г. Ч. Ширшинин саналдаанар. Ол ышкаш Кызыл районда бөлүк коммунист депутаттар база ук кандидатураны адаан. Ооң сөөлүнде Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Даргазы депутат Ч.-Д. Б. Ондарның кандидатуразын база идип үндүрген. СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакты адаан депутаттар база бар. Ол ышкаш Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы депутат К. А. Бичелдей база ук албан-дужаалга кирип болур кылдыр адаткан.

Ынчангаш организастыг комитетче кирген телеграммалар болгаш билдиришкиннерниң кайы үеде киргенин ёзугаар ук кандидатураларның программалары-биле таныжар деп шийтпир хүлээп алдыган. Ол ёзугаар Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазы албан-дужаалга бир дугаарында саналдаттырган Г. Ч. Ширшин сөс алган. Аңаа бедик бүзүрел көргүзүп, ооң адын адаан коллективтерге өөрүп четтиргенин ол илергейлээн болгаш Дээди Советтиң Даргазы албан-дужаалга хамаарыштыр ол болдунуң саналын киргген. Аңаа таарыжыр кижи СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак деп, ол санап, ону адаан коллективтерни деткип турарын, аңаа каттыжарынче ол депутаттарны кыйгырган. А боду амгы үеде СЭКП обкомунуң бирги секретары кижи болганда партия ажылынче бүгү күжүн мөөнгеп, партияның ат-алдарын кайы хамаанчок халдаашкыннардан камгалаары чугула дээрзин демдеглээн болгаш бодунуң кандидатуразын маңаа моон соңгаар чугаалашпазын депутаттардан дилээн.

Депутаттар Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак болгаш К. А. Бичелдей олар боттарының программалары-биле депутаттарны таныштырган. Ооң соонда санал-оная солчулгазы эгелээн. Алаттырган кандидатураларга хамаарыштыр депутаттар Г. Я. Эпп, В. К. Левашов, В.У. Хомушку, А. М. Маркс-оол, Э. С. Донгак, А. И. Семенов, Ч. К. Аймр-Санаа, С. Б. Куулар, СССР-ниң улус депутады С. В. Стрелавин, А. Т. Сотпа, Э. Д. Монгуш, В. Д. Хемер-оол, И. Н. Семенов олар санал бергеннер.

Депутаттарның саналдаанындыбиле чажыт бадылаашкын дамзызынче К. А. Бичелдей, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак оларны киргген. Бадылаашкынның түүнелі мындыг болган: К. А. Бичелдей дээш 9, Ч.-Д. Б. Ондар дээш 55, Ш. Д. Ооржак дээш 45 депутат бадылаан. Ынчангаш эң хөй сан алган ийи кандидатка хамаарыштыр бадылаашкынның ийнги эвлээн эрттирер апарган. Ооң түүнелінде Ч.-Д. Б. Ондар дээш 63 депутат, Ш. Д. Ооржак дээш 30 депутат бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Даргазынга депутат Ч.-Д. Б. Ондар соңгуткан.

Сессия бодунуң ажылын бүгүн үргүлчүлээр.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧӨЛЕНГИИЖИ

Уралдың күш-ажылчы коллективтери-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражыышкыннары

СВЕРДЛОВСК, апрель 26. (СЭТА-ның тускай корр.). Амыдырал-чурттаганы экижидип, чуртта социал-экономиктиг байдалды үндезинин-биле өскертир дизе чүү кылза чогуурул? ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Уралдың күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражыышкыннарынга бо айтырыг үргүлүү тургустунуп турган. Михаил Сергеевичиниң маңаа келгенинден бээр ийи хүн эртип турар.

Дүүн завод эргелелинге ажылчыннар, специалистер, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң төлээлекчилери болгаш партия активи-биле ооң ужуражыышкынының дугайын дыңнаткан болгай бис. Улуг залга кижилер сыныспас болганындан ужуражыышкынга бооп турган чугааны завод шөлүнче радио-биле дамчыдып туган. Даштыгаа үүс-үүс кижи ону дыңнап турган.

Ужуражыышкынны ажытыышаан, **М. С. Горбачев** силерниң-биле ажыл-херекчи байдалга таваар чугаалажыр бөдаан кижи мен деп чугаалаан. Силерни үүү деп чүве дүвүредип турарыл? Чуртка кончут хөй чүүлдерни кылып берип турар силериниң черинер — Уралдың хөгжүлдезинге амгы үеде элээн бергедээшкиннер болгаш шын эвес чүүлдер болгулап турар. Үүгле бүдүрүлгеде болгаш экономикада эвес, а социал талада база. Ооң үржүүндан бир янзы сеткилхөөнер база тургустунуп кээп турар. Байдал бисти дүвүредип турар.

Маңаа келгеш, силериниг-биле элээн каш шак дургузунда чугаалашкаш, силерге информация шыны-биле дыңналып кээп турар-дыр деп түннелди кылдым. Биске билдинип турар болгаш бисти дүвүредип турар үүлдерни кижилер бадыткап турар-дыр. Ынчангаш Уралдың бүдүрүкү күштеениң хөгжүлдезинде шын эвес чүүлдер тургустунуп келген деп ажыы-биле чугаалап болур. Бир талазында, мында кончуг улуг кадр болгаш эртем күүсү тургустунган, ол күү улуг сорулгаларны моон соңгаар-даа шиитпирлеп шыдаар аргалыг, а өске талазында, экология айтырыы чидиглеип, социал тала нарыдап турар.

Бо үүлдерге хамаарыштыр санал-оналдарын чугаалап бээрин М. С. Горбачев дилээн. Бистиң ужуражыышкынывыс, силериниң облазынарга чедип келгенім экономиктиг реформаның хөгжүлдезинде эгелээн кончуг чугула үе-чада-биле капсырлажып турар деп, ол уламчылаан. Бистер ук реформаның белеткел үе-чазының эртип, чуртувуста байдалды тодарадып алган бис. Чедип ап турар чедиишкиннериви-биле чергелештир чурттуң бергедеп турар үүлдерин база чон билип алган болгай. Экономиканы экижидип алыр дээш ажыл-агыйны башкарып чорударының элээн хөй методтарын шенегилээн бис. Чамдык үүлдер чедип алдының турган. Ынчалзажок бир чамдык үүлдер чедип алдынмаан, чамдык үүлдерге чазып-даа турдувус.

Канчаза-даа чурттуң төөгүзүнде улуг эргилде бооп турган үеин эртип алган бис, ам бисте эрге-хоойлу талазы-биле боттуг үүлдер тургустунуп кел чыдар, экономика талазы-биле дуржулга чыгдының турар. Шенээшкиннерден чамдык дуржулганы чедип алдывыс, бир янзы угаан бодап-даа эгелединс, бот-боттарывыстың аравыска безин бир янзы чугаалажыр эгелединс. Экономиктиг реформаны үндезинин-биле калбартып болур арга тургустунган.

Ынчангаш чугааны бо турушта кылып болза, чогумчалыг боор, үүге дээрге кижилерниң дүвүреп турарын билип тур мен. Ол дүвүрээшкин парлалгага көстүп кээп турган, маңаа база илереттинди. Моон соңгаар канчаар чурттаар бис? Чугаа болза амыдырал-чурттаганы экижидер дээш, байдал эки талаже өскерилзин дээш чогум чүү кылырыстың дугайында бооп турар. Чоонуң моон ынай шыдажыр аргазы чок апарган деп үүе билдинип келген. Ынчангаш бо турштан алырга, мээң маңаа келгеним менээ кончуг чугула бооп турар.

Бис Президент чөвүлелиниң хуралын ийи удаа эрттирдивис. Ооң соонда ол чөвүлел-биле ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралын база чыгдывыс. Аңаа чугаалажып турган айтырыгларывысты база катап сайгарып көргеш, чонга дыңнадып чедирер бис, чоннбиле сүмележип алыр дээш аан. Бистер бот-боттарывысты, билчип турар болганывыста ындыг эргилдеп шуптувус кады кылыр ужурлуг бис. Чугула эргилде кылыр деп турар үүлдеривисти ажылчы чонга, чуртка саналдап кинрер ужурлуг бис. Эвээш чарыгдалдарны үндүрүп турган, ону чедип алыр дээш бүгү чүвени баш удур белеткеп кылыр херек.

«Уралмаш» каттыжыышкынының директору **И. И. Строганов** ооң соонда сес алган, бүдүрүлгениң дугайында кыска тайылбырны кылып, коллективтиң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктааган. Ажылчыннар-биле ужуражып турган, хостуг рынокче дүрген кирери чугула деп чугааладынар, Михаил Сергеевич. Ол шын. Ынчаарга олче шилчиринге биске үүү чүве моондактап турарыл? Бирээде, кооперация-биле деңгеде бүдүрүлге кооперативтери дээш туржуп турар бис, ынчаарга ам дээрезинде оларның-биле деңгеде эргелиг чаржыр шинээвис чок бооп турар. Ийнде, аъш-чем продуктуларынга дөрт-беш хире турштан контрольдап турар шынгыы өртектерни тургузары чугула деп санап турар бис. Ылаңгыя мөөнеп садар өртектерниң эң үстүү хемчөөли кандыг болурун шуут доктаадын тургузар херек. Үште, үндүүг онаалдазында шын эвес үүлдер биске моондак ужураштырып турар.

Квартира хөлезинин аргажок бичин бооп турарындан каттыжыышкын чыл санында 7 млн. рубльдиң когаралынга таваржып турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлери база карылгалыг бооп турар. Бистиң балансывыста 45 мүң квартира бар, ам-даа 12 мүң ажыг кижи квартира оочурында турар.

Кижи дугайында сагыш салыышкынны бирги чергелиг айтырыг кылдыр көрүп турар бис.

М. С. Горбачев ооң мындыг айтырыгны салган: чаа экономиктиг харылзааларже шилчин киреринің санаашкыннарын кылган силер бе?

Ындыг санаашкыннарны планда көрдүнген санап бериишкиннерниң үндезининге тургускан бис деп, И. И. Строганов харыылаан. Өске черлерге арыг орулгадан санап бериишкиннерниң үлүг-хуузу улуг бооп турары бүдүрүлгеин калбартыр хөгжүдеринге идит бербейн турар. Чижээ, арыг орулганың 30 хуузун эвилел бюджединче, 27 хуузун республика бюджединче шилчидер кылдыр планнаан болгай. Ам чер, электроэнергия дээш өскедаа үүлдерниң өртек-үнезин улгаткан. Ынчап кээрге, арыг орулганың 30 хуу безин четпес кезин бүдүрүлгеге артар-дыр деп, ол чугаалаан.

Аар машина тудуунуң эртемшинчилел институдунуң директору **Г. Н. Башилов**, чиңгине директорунуң оралакчызы **А. С. Осинцев** ооң соонда чүве чугааланнар.

Бодунуң чугаазының кол кезиин экономист бүдүрүлгеде аренда харылзааларының айтырыгларынга турасказаткан. Чижээ, кижилер олче шилчиринден ойталап турар, үүге дээрге амгы байдалдарга оларга ындыг шилчилге таарымчыг чок.

М. С. Горбачев директорунуң оралакчызын мындыг айтырыгга харылаарын дилээн: реформаны үндезинин-биле дүвүредир, рынок экономиказынче дес-дараалаштыр шилчиринин улуг базымнарын кылып ужуруунуң дугайында чугаа турган ужурлуг. Бистиң күзелдиг эвес ыйнаан? Чедир бодап кылып албайн турарывыстан ажыда хаара туттунмаан чорук тыптып турар деп бүзүрел турар мен. Бис боттарывыстың аазаан чүүлдеривисти күүседир бис. Кижилер-биле беседалажырынга белен апаргаш, бүгү чүвени бодап кылып алгаш, санап кылдынган хемчегларни бис ниитилелдиң чугаалажып көөрүнге киирер бис. Оларны девискээр бүрүзүнге, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге ажылдап кылыр херек.

Сөөлгү үеде парлалгада үүнүп турар экономикада польша тынгарылга аргазының дугайында таймылбырлап бээрінің дугайында дилег салдан дыңналган.

М. С. Горбачев: Парлалга силерни коргудупкан ышкажыл? Бо залдан, Свердловскиден бүгү парлалгага, мында олуржуп турар журналистер база билген турар кылдыр, мынча деп медеглээр херек: мындыг херекке сарыылдыг бодап кылдынган чүүлдерни бээр херек, парлалгага үүгле кижилерни дүвүредип, саймаарадыр чорукту кылып болбас.

15 дугаарлыг механика пегиниң начальниги **А. Р. Сагалович** бодунуң чугаазын реформаны дүргедедириниң чугула айтырыгларынга тарскааткан. Рынок экономиказынче бүдүрүлгелер аңгы-аңгы оруктар-биле кирип турар. Ындыг болганда тус-тузунда тодаргай бүдүрүлгениң кол фондуларының байдалын барымдаалап көөрү чугула. Чамдыктарының кол фондулары дыка эргижирээн, а өскеринин — чаа, эки бооп турар. Ооң аңгыда, ол кадрлар айтырыынга доктаап, экономиктиг реформаның байдалында ооң харыысалгазының дугайында айтырыгны көдүргеен.

«Уралмаштың» социал-культура-амыдырал эргелелинин начальниги **Ю. Ф. Чеботарев** чугаазынга бодунуң албанының белен эвес айтырыгларынга доктааган. Чижээ, ол тус адырыңа карылгалыг болуп түрарының айтырыын көдүргеен. Чуртталга шөлүнүң дөрбелчин метрининң өртек-үнезин алыр болза, ол чылдан чылче улгадып-ла орар, а ол дээш төлевир ооң мурнуидаазы дег хевээр артып турар. Бо айтырыгны шимчедирин кызыттывыс, ынчалзажок хөй-ниитиниң шиитпирлиг ойтур шавыышкынынга таварыштывыс.

М. С. Горбачев: Чуртталга бажыныларнар чежел, ол дээш кайы хире немелде төлевир киирип турар силер?

Ю. Ф. Чеботарев: Заводтуң немелде чарыгдалы — барык 7 миллион рубль...

М. С. Горбачев: Дыка хөй өг-бүлелер квартираларны боттарынны кылдыр садып алыр ужуруунуң дугайында чугаа турган ужурлуг. Бистиң күзелдиг эвес ыйнаан?

Ю. Ф. Чеботарев: Ындыг эгелекчи үүгүл бар, ынчалзажок чер-чер Советтеринге ындыг эргени ам-даа бербээн.

М. С. Горбачев: А мында чугаа дээрге силериниң бүдүрүлге черинге хамаарыжыр бажынар дугайында чоруп турар ышкажыл.

Ю. Ф. Чеботарев: Албан черинге хамаарыжыр-даа болза, мында нарын айтырыглар хөй.

М. С. Горбачев: Чугаа болза, халаска берилтер дугайында чорбайн турар ышкажыл. Квартираны алган-дыр, кижилер ында чурум ёзугаар чурттап турар. Ооччурда турар кижилер дугайы эвес-тир. Оларның байдалын экижидер апаар. А нормаларга дүгжүп турар чурттатла шөлдут квартираларда олурып турар кижилерге ооң өнчү кылдыр берипсе, халаска аан. Квартиразын боттары харыылазын, ол дээш боттары төлезин. Бисте квартира хөлезинин эвээш деп чугаалап турар болгай бис, ол дээрге херек кырында байдалга дүүшпес үүл ышкажыл.

Чугаа кызамдалдыг байдалдыг, эвээш хандырылгалыг кижилер дугайында эвес болдур ийин. Оларның дугайында күрүне сагыш салыр хүлээлгелиг. Ниити кол массаларга хамаарыштыр ынчалдыр кылып болур. Ынчап кээрге кижи бодун бодунун өнчүзү болур квартиразында чурттап турар мен деп чүвени медерээр апаар. Ол ооң бир аңгы байдалга ажаар. Чурттатла фондузунуң байдалы безин бир өске апаар.

Барыын чүкте байдал кандыг-дыр: көрүп көрүнер. Ында бүгү чүве шалындан хамааржыр. Ниити фондулар харыкчок эвээш. Кижи колдуунда-ла бодунун шалыны-биле амыдырап-чурттаар. Чижээ, ийи муң доллар шалыны алган сен, ооң 30 хуузун дораан-на бажыныа дээш төле, 11 хуузу — үндүрүглер. Шалынын 40 ажыг хуузу чаштай берген.

Бо чүве — халас, дүүзү — база халас дээш-ле ындыг чүүлге бис чанчыып калгандыр бис. А херек кырында кижи бодунуң шалынын көрбес, чедир албайн турар. Бир эвес ол бодунуң шалынын долу хемчээлге алыр болгаш бүгү чүве дээш долу хемчээлге төлээр болза, бир аңгы херек.

Оон аңгыда, чурттаар бажынны өнчү кылдыр ап деп чүве үүл ол? Ол дээрге кижиде өнчү бар деп чүвениң тыптып келгени ол. Бир кижиде, өске кижиде, хөй-хөй кижилерде өнчү бар апаар. Мынчап кээрде ниитилелге рынок харылзаалары тыптып кээр.

Бисте ам дээрезинде ындыг үүл чок. Ынчангаш айтырыгны хандыр бодап көөр херек.

Ажылчыннарның инициативазы, күш-ажылчы чүүкүлү сөөлгү үеде дыка чавызаанын комплекстиг бригаданың удуртукчузу А. А. Токминов чугаалаан.

М. С. Горбачев: Силериниң сагыш човаашкынынарга каттыжып тур мен. Экономиктиг реформаның байдалдарында эвээш сан-биле хөйүү эки шыныарлыг бүдүрер дугайында бодал — кол бодал-дыр. Деңнештирип төлээр чорук бистерни бооп тудуп келген. Ажылчыннарның, колхозчунуң болгаш башкының, эмчиниң, инженерниң күш-ажылын ёзулуг үнелевейн, а ону «майык» ёзугаар үнелеп көөрүн уламчылаар болзувусса, тариф ёзугаар бурунгаарлап шыдавас бис. Чижээ: бедик мергежилдиг эмчи сестраларының чогуунуң үржүүнде кезер эмчилер харыысалгалыг кезин эмнээшкиннерни кылып шыдавас турган таварылгаларны менээ чугаалап турган. Ынчаарга кезер эмчиниң бодалын ёзугаар алырга, профессор шалынын алырынга төлептиг болгу дег специалисти деткип мактаар кандыг-даа эрге ол эмчиде чок.

Оон ынай чүү болурул, ынчаш мергежилдиг сестра бригададан үне бээр, нарын кезин эмнээшкиннерниң бүгү чорудулгазы соксаар апаар. Ындыг хевирлиг байдал бүгү чер болганда бар. Эртемде төлевир база-ла эрге-дужаал, чадалар вайы-биле — улуг, биче эртем ажылдакчылары деп төлеп турар. А чыл, сөөлгү беш чыл дургузында кым кандыг салыышкынны ниити херекке кииргенин кым-даа сонуургап көрбейн турар. Ынчаарга ажылга ону эскерип-даа кагза, а харын керээ ёзугаар ооң ачызында кандыг-бир түүнүт ажшаны алганда, дөмей-ле деңге үлежип алыр.

Дугуржуп ап көрээли: деңнештирип төлээр чорукка удур демиселди шиитпирлиг эгелээр херек, ону ажылдаар чер бүрүзүнден, кылыр ажыл бүрүзүнден эгелээри чугула. Ынчаар кылбас болза, талантылыг кижилерниң күчүзүнден чаагай чүүлдерни ниитилелге доктаамал ап бээр аргавыс чок болур ийик.

«Уралмашка» чедип келгени дээш ССРЭ-ниң Президентизиге өөрүн четтиришкинин коллективтин өмүнээзинден цех начальниги **П. Н. Тоболо** илергейлевишаан, каттыжыышкынны металлургтарының күш-ажыл байдалдарынче М. С. Горбачевтуң кичээнгейин угландырар дээш чүткул кылдыр саналап турар мен.

Чамдык беседаларның үеинде меге, хоозум чүүлүвүүшкүнүнар база болду: Ынчаарга ындыг шаштырыглыг чүүлүвүүшкүнүнар кылыр кижилер демократиянны бистерден безин артык ажыглап турар-дыр. А

(Уланчызы 2-ти арында).

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧӨЛЕНГИИЖИ

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

ужуру болза, бистиң ниитилелдиште сарыылдыг, харысалгалыг кижилер ажык-чарлыг чорукту, демократияны бүрүн ажыглап, эрге-чагырганы боттарының холунга ылаптыг алыр ужурлуг.

Ниитилелдиң хөгжүлдезиниң өн чугула амгы үе-чадазында ажылчын ангының ролюн чурттуң удуртулгазы, мен бодум канчаар көрүп турарыңга хамаарыштыр беседаларга болгаш бижимел-биле көдүрген айтырыгга моон-биле холбаштыр харылаар бодай-дыр мен.

Партия бир эвес ажылчын ангыга даянмас болза, болуунун политиказының боттаныышкының, чаартылгаларың авангарды болуруң чедип ап шыдавас. Силерде 12 ажылчыннар партиядан үнер дугайында бөгүн билдиришкиниер киргенин сагыш-сеткилдиң ханы дувүрээшкини-биле дыннадым. Ам дээрге чамдыктары кирап, өскелерин үнүп турар үе кылдыр ук биллиришкиннерни санавайн турар мен. Чогум чүү болганын билип алыр дээш ол эштер-биле ужуражыры, чугаалажыр көрүп заводтуң партия комитеди, партия таалазы-биле эштерден, заводтуң ажылчыннарындан дилээр бодаан мен.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының, Россия Федерациязының, ол ышкаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының сонгулдаларына ажылчыннарны куштүү-биле кызыпканы хомудамчыг-дыр, дорту-биле чугаалап көрейн: оон түнелиинде Советтер когараар апаар ийик.

Мындыг байдалга «эдилгениң бир хевирлиг коэффициентизин» киирери чугула. Ажылчын ангының төлөөлекчилери Советтерге эвээш болур чорукту чайладыр херек.

Дарган В. Ф. Боянкин, катыжышкынның күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы В. А. Богданов, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы Е. С. Ерыкалов, Свердловск облкүүскомунуң даргазы Э. Э. Россель олар база чүве чугаалаан.

Оон соонда М. С. Горбачев уралмашчыларның айтырыгларына харылаан. Хууда оран-бажың тудуп алырының дугайында айтырыгга ол харылаан тура, кижилерниң сачал-оналың болур-чогуурубиле деткиири эргежок чугула дээрзин, хире шаа-биле оларга дузалажыры, харын-даа бүдүрүлгелерниң арга-шинээвин ажыглап турган, дузалажыры ол демдеглээн. Чурттаар оран-бажың тудуун дүргедедир арга ам тургустунуп келген. Бо тадазы-биле мээн чамдык бодалдарым-даа бар. Хууда чурттаар оран-бажын тудуп алыры-биле черни тускайлап бээр дугайында черчер органнарындан дилээр бодаан ийик мен. Сад болгаш огород өстүрер черни база бээр болза эки. Аъш-чем-даа, социал-даа, кижизидилге-даа талазы-биле мында ужур-ла бар болдур ийин. Чер-биле хиниктешкен кижи дээрге-ле бир янзы кижи болдур ийин.

«Мен бодап көөрүмге, принципиалдыг үндезинге сырый каттыштырылга дугайында СЭКП ТК-ның Ажык чагаазы Ленин дугайында силерниң чугааңарда принципиалдыг турушка дүүшпейн турар ышкаш. Ол үндезин-барымдаа партияның бөдүүн кежигүүн менээ чоок боон турар. Солун, сеткүүлдерниң ачызында силерниң стилинерни кончут-ла эки билир мен. Ажык чагааны тургузарыңга Силер бодунар хуузунда кириштээн дей билген мен. Ол ындыг бе?» Ындыг айтырыг салган чагааны М. С. Горбачев номчуп берген.

— Киришкен мен деп дортубиле чугаалаайн деп,—ол харылаан. Төп Комитетке коммунистерден кээп турар чагаларда сагыш-сеткилди дувүредип турар айтырыгларны өөренип көөр ужурлуг бис, эштер. Оларның аразында силерниң заводтан келген чагаалар-даа бар-ла. Болуп эртип турар хуралдар, конференциялар партияның салым-хуузу дээш дувүрээшкинни болдуруп турар. Бодунуң мурнунга салдынган сорулгаларны ыяк күүсеткен турар кылдыр съездиге белеткенир апаар болгай,

Ол сачал-оналдарны хүлээп алгаш, ону хире-шаа-биле Платформада болгаш Устав төлевилелинде кирген бис. Ону ам-даа ажылдап кылыр турган боон база чадавас, ындыг бе дээрге, коммунистер чугаалажып көргеш, шугумчелдиг сачал-оналын киирип кээр кылдыр парлап үндүрген. Шынап-ла, коммунистер бодунуң партиязына ёзулуг-ла эвлер болган турары эргежок чугула боон турар.

Амдыызында бүгү чүве бүгдейн-даа турар болза, шын угланыышкынны шилип алган бис. Коммунистерни чалап эккеп алгаш, альтернативтиг платформадан саналдаңар. Үзел-бодал хостут болзун, үзел-бодалды деннештирип шүүштүрүп көөр дээш туржур бис. «Демократтыг платформаны», оон соонда «марксисчи партияның платформазын» парладывыс. Ону чугаалажып көрүнер, коммунистер!

Ук чагааны чүүн ужунда база чүге удур бижиир апарган деп бис? Сырый каттыштырарының орнунга партияны сандарадыр талазы-биле ажыл херек кырында эгелей бергени коммунистерни дувүредип турар. Ол демисел эвес-тир, үзел-бодалды дүүштүргени, ёзулуг шыны тывары, сырый каттыштырылга эвес-тир, а съезд бүдүүзүнде, а харын-даа оон туржук, съезд боон турда, партияны сандарадыр дээни ол эвес ыйнаан. Чурттун, күрүөниң, ниитилелдиң хөгжүлдезиниң шак мындыг харысалгалыт, эргилделиг үе-чадазында улуг күш боон турар СЭКП-ни согуушкунга таварыштырып шыдавас бис. Чогум-на ынчангаш чагааны платформаны шугумчүлеп турар кижилерге удур эвес, а сандарадыкчыларга удур чоруткан бис. ТК-ның бүгү кежигүүнерингe, крайкомларның, обкомларының бирги секретарьларына ол документни чоруткан чүве. Олар боттарының санал-оналын-даа чугаалап турдулар. Платформаны болгаш Устав төлевилелин шугумчүлеп турар эшти партиядан үндүрер бе дээр дугайында айтырыг база тургустунуп турган. Шак ындыг таварылгада Платформа төлевилелиниң талазы-биле Политбюроның хуралына безин шыңгыы шугумчүлелдиг санал кылган СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьевтен эгелээр турган-дыр бис. Ындыг чүве турбас!

Литвада байдалга хамаарыштыр айтырыгга М. С. Горбачев мынчаар харылаан: айтырыгны политика талазы-биле шиитпирлеп көөрүнге идегеп турар бис. Ындыг-даа болза, силерниң мурнуңарга-даа, чурттуң мурнунга-даа демократияга сылдаглап алгаш, авантюризм кылыксаар удуртукчулар-биле таваржып келген-дир бис деп чүвени чугаалап каар ужурлуг мен. Советтерге баш бурунгаар чугаалажып көрүп турган, оон соонда чоп чугаалажып көргенде шиитпир хүлээп алыр ужурлуг эн бөдүүн айтырыглар талазы-биле санал-оналдарны белеткеп алыр боор ышкажыгай. Литвага чүү болганыл дээрге республиканың болгаш ында чурттап турар кижилериң салым-чолунуң, бистиң хөй националдыг күрүневистиң бүгү чонунуң эрге-ажыныга хамааржып турар үндезин айтырыгны шиитпирлээрде, депутаттар дүне када чыглып келгеш, хол көдүрүп, шиитпирлеп алгандыр. Ол дээрге эмин эрткен, демократияга дүүшпес чоруктур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизи шын кылган деп бодаар мен. Президентиде-даа, чазакта-даа съездиниң мандады бар: Конституция тургузуу дагыр тургустунуп

Хамааты камгалалы

ӨӨРЕДИЛГЕ: ол мынчаар эрткен

Сибирьниң шериг округу 1990 өөредилге чылының планын ёзугаар апрель 9-тан 13-ке чедир Тыва АССР-де хамааты камгалал ажылының амгы байдалы-биле хыналданы чоруткаш, «Бойдустуң айыыл-халавы болгаш озал-ондак болганда ооң уржуктарын узуткаарынга хамааты камгалалының хемчеглерин башкарары» деп темага удуртукчуларның -штаб өөредилгезин эрттирген.

Бо хыналданың сорулгазы: тайбын-даа, дайын-даа үезинде айыыл-халап, озал-ондак болганда болгаш дайын үезинде амгы үеним хоралыг чепсээн ажыглаан таварылгада кылын чорудар ажылдарга республиканың хамааты камгалалының кайы хире белеткенгенин тодарадыры болур. Хамааты камгалал штабтарының, албаннарының көрдүнген үеним иштинде белеп, чурттахчы чоннуң камгалал байдалы, республиканың, хоорайның, районнарның улус ажыл-агыларының адырларының байдалы болгаш херек кырында белеп, салдынган сорулгаларны шериг-житпээн бөлүктериң күүселип шыдаары, хамааты камгалалының бүгү-ниити өөредилгезин организастааны болгаш ооң шынары, хамааты камгалалының эргелеп баштаар байдалы дээш оон-даа өске айтырыгларже бо хыналданы угландырган.

Моон мурнунда мындыг хыналданы республиканың хамааты камгалал штабы база эрттирип турган. Ынчалза-даа үстүнде угланыышкыннар талазы-биле шоолуг эвес болганын айтыры чүгүла. Бо удаада ниитизи-биле республиканың хамааты камгалал штабы дүрген хемчеглер ап чорударынга ортумак-белен деп үнелеткен. Ол болза сөөлгү үеде бо талазы-биле организастыг болгаш дээштиг ажылларны чоруткаының түннели-дир. Республика штабының түс-түс адырлар аайы-биле чамдык албаннары ажылын экижиткен. Хамааты камгалалының медицина (Н. В. Сизых, С. Д. Моломдай), садыг болгаш ниитинин чеминилге (П. Н. Ходырев, А. Удовенко), өрт камгалалының (М. И. Калугин, Ц. А. Потылицын), хөй-ниити корум-чурумунуң (В. И. Лукашов, В. Г. Беленков) албаннары хамааты камгалалының хемчеглерин күүселиринге белен деп үнелелди алган. Ол ышкаш Бин-Хем районнуң хамааты камгалалы (Т. Х. Монгуш, Л. Н. Шутов) шалыпкын хемчеглерни күүселиринге белен деп демдекти алган. Өске районнар хыналдага кирбээн. А хыналдага киришкен өске албаннар кызыгаарлыг-белен деп санаткан.

Хамааты камгалалының удуртукчуларының ажылы, шериг-житпээн бөлүктерниң белеткели партия Төп Комитединиң негелдезин ёзугаар чоруп турар болгаш чонну камгалаарының айтырыгларын сайзырангайжыдып турар. Партия, совет органнарның талазындан бо айтырыгже кичээнгейни салып турар. Хамааты камгалалының республика штабы бо талазы-биле организакчы болуп турары демдеглеттинген.

Ынчалзажок, хамааты камгалалының ажылында эде тургустуунуушкун чогууру-биле чоруттунмайн турар. Ылангыя Кызыл хоорайда, районнарда болгаш улус ажыл-агый адырларында хамааты камгалалының чамдык удуртукчулары ооң ажылын эде тургузарының сорулгазын, аргаларын кошкак билир болгаш мурнунда салдынган чаа сорулгаларны шиитпирлээринге эренгейлээр чоруктар бар.

Хыналда-биле чергелештер хамааты камгалалының удуртукчуларының штаб өөредилгезин Сибирьниң шериг округунуң командылакчызының хамааты камгалал талазы-биле оралакчызы генерал-майор Игорь Павлович Недельчук удуртуп эрттирген.

Үк өөредилгени чоруткан сорулгазы: бирээде, тайбың үеде хамааты камгалал талазы-биле ап чорудар хемчеглериниң планнарының херек кырында күүсеттинер аргалының хынаары, айыде, күштүг чер шимчээшкининиң уржуктарын узуткаарынга республиканың онза болуушкуннар комиссияларының даргаларының, ооң кежигүннериниң болгаш хамааты камгалалының штабтарының удуртукчуларының хөделиишкининерин хынаары болгаш ХК-ның шеригжитпээн бөлүктерин берге айыыл-халап болган таварылгада шын хөделиринге өөредири.

Үк өөредилгеге республиканың, Кызыл хоорайның, Бин-Хем, Кызыл районнарының хамааты камгалалының болгаш штабтарының, албаннарының начальниктери база онза болуушкуннарның республика комиссиязы киришкеннер.

Бо өөредилгени күштүг чер шимчээшкини-биле холбап чорутканы таварылга эвес. Чүге дээрге, Тыва АССР-ниң девискээри чер шимчээшкининг куржагда турул турарын республиканың ХК штабының начальниги полковник В. И. Чистяков өөредилгенин эгезинде демдеглээш, республика девискээринге чер шимчээшкини магатчок болуп болур деп айытканы таварылга эвес.

Найысылал Кызылга республиканың хамааты камгалал штабының удуртукчуларының штаб өөредилгези болуп эткен. Ол үш хүн үргүлчүлээн. Ону хоорайның түс-түс коллективтеринге, шериг кезээнге организастаан.

Өөредилге дээрге өөредилге болгай. Ону херек кырында болган чүүл ышкаш кылдыр күүседир аан. Команда бүрүзү ынчан чүү кылырын, ону күүседирде кайы хире үе чарыгдаарын ыяк билген турар. Ол үеде станцияда «частыышкын болганынын» медээзин үк чериниң радиодамчыдылга белдири бериптери билек, Кызылдың чылыдылга-электри төвүүн (ЧЭТ) түс-түс командалары чыскаалыпкан. Коллективте хамааты камгалал штабының начальниги Б. И. Сауткин биле авария-техниктиг командының начальниги В. А. Ешак ол улуг станцияның кайы участогунда кандыг «үрелиишкин» болганын, ында «өрттенип-бертинген» чеже кижи барын, кайда «өрт» үне бергенин шалыпкын тайылбырлап берген. Ол аразында өөредилгенин хынаан келген подполковник Виктор Алексеевичиге, Борис Ивановичиге айтырыглар салгылаан.

— Айыыл-халап болу берген таварылгада коллектив кежигүннерин станциядан үндүреринге кайы хире үе херегил?

— Чээрби минутадан черле ашпас.

— ЧЭТ-те өрт машиназы бар бе?

— Чок.

— Хоолайлар сыйлып, ыйлып, дешти берген таварылгаларда оларны солуптар чаа хоолайлар бар бе, оларны дүрген болгаш шалыпкын септептер, кылыптар тускай команда тургустунган бе?

—Өске хоолайлар бар. Септекчилер белеткеттинген.

Ол аразында он дугаар котёлда «частыышкын» болган деп медээ келген. Тускай команда олче чорупкан. «Дүрген дуза чедирер» машина бо келди. Дөрт кижи составтыг өртчүлер командазы шалыпкын хөделген. Олар «өрт» болган черге дораан четкен. Ша-даа четпээнде чалбыыштыг от өшкен.

Авария-камгалал командазы 10-гу котёлда «частыышкындан үрелген, бузулган» кезектерни солуп, септеп, селип каапкан. Анаа дүшкен «хоралыг бүдүмелдерге» удур дезинфекцияны чоруткан. Ооң «радиациялыг байдалының» деннелин хынаан. Галина Алексеевна Селедцовага удурткан сандружина анаа ажылдап турган, «өрттенген», «бертинген» кижилерге дүрген дузаны көргүскен. Оларны «дүрген дуза чедирер» машина «эмнелгеже» алгаш барган.

...Н. шериг кезээ. Медээни хенертен берген. Кывар-чаар материалдар складында «частыышкын» болган. Ол объектиге өрт үнген. Солдат ооллар дайынчы туруштарын түр када каапкаш, өрт өжүрер хереклер чүүктегилепкеш, ол объектиже салчып каан. Ынчап турда хоорайдан чаа күш — өрт машиналары четкилеп келген. Шериг хоорайжыгашта чурттап турар бичии ургулары, офицерлериң кадайларын бир автобуска олуртупкаш, айыылдыг зонадан чайлаткан. Анаа немей өске автобустар база четкилеп келген. Айыылдыг зонаны долгандыр хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарының отряды бодунуң туружун эзлепкеи. Оларның сорулгазы —дашкаартан мал-маганы, өске кижилерни ол девискээрже кирбези.

«Тыва автотранс» каттыжышкынының КМК-зының чоогунда чалдап каан черни «үерлээн суг чара тепкен». Ол улуг «үер» чурттакчыларга берге байдалды тургускан. Агаардан хайгаарал кылып, үер алган девискээрни чуруккa тырттырып алыры-биле дельтапланны анаа киришкен. Хамааты камгалал штабының организастааны өөредилге үезинде дельтапланны республикага бир дугаарында ажыглаанын ол. Ынчан анаа бир автоколонна, сандружина, эжиндирер хереклер, сугга дүшкеннерни камгалаар команда, харылзаа звеносу, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар бөлүк база киришкен. Олар боттарының түс-түс даалгаларын багай эвес күүсеткен.

«Күштүг, дээштиг хоран бүдүмелди» Кызылдың эзт комбинадының девискээринге «чажыпкан». Ол болза аммиактыр. Ооң кижилериниң организминге айыылы улуг болганда, ону комбинаттың хамааты камгалал штабы бодунуң күжү-биле «чагырып» ап шыдавайн барып болур. Ынчангаш Чуртталга-коммунал ажылагый девискээр бүдүрүлге каттыжышкынны ангы-ангы салгыс аай эвес болган: колдуунда-ла билбес — немелде айтырыглар салыптарга ам харын арай деп шын харылаар турду. Ол чүл? Бедеткелиниң кошкаа ышкажыл. Бир-тээ, өөредилге болурун баш удур билир болганда, комбинатта каттышкан бөлүктүң командири А. В. Касперов анаа киржир кижилер-биле тайылбыр ажылын чорудар, оларга кандыг-бир химиктиг чепсектиң тургузуун, ону ажыглаарының чурумун өөредип каар турган.

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң эткен бо өөредилге хамааты камгалалының ажылын моон соңгаар улам сайыырадыр арганы берген.

Түлүш СТАЛ-ООЛ.

Тыва АССР-ниң хамааты камгалал штабының начальниги-ниң пропаганда талазы-биле дузалакчызы.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: өөредилге үезинде.

ДАМЧЫДЫЛГАЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Чамдык эскериглер

Эрткен айда «Шын» солунга С. Содунамның «Ийи дылга чугаалаар диктор» деп үүлүн номчаан, Тыва телевиденииң ажылынга хамаарыштыр чамдык бодалдарга алыстым. Ол дугайында ажык чугааны чорутса эки. Ак-көк экранга кежээниң-не көстүп кээр диктор-лар, журналистер чүс-чүс корүкчүлериниң кичээнгейни хаара тудуп, боттарының чугаазы, башкарып олурар дамчыдылгалары-биле улуг сонуургалды азы хөөн калыышкынны болдурарлар. Үк теледамчыдылгаларының арасында эки ажылдар чок эвес дээрзин чугаалап кагбышаан, арай сагышка кирбейн турар үүлдерге доктааксадым. Чижээ, чамдык дамчыдылгаларның шыларны каракка көзүлдүр багай, дүрген төнер болза деп кижи четтикпейн олурар. Дамчыдылгага киржири-биле чалаттырган кижилериң чугаадомаа чегей, дыка хөй таварылгада орус-тыва сөстерни холуй-бүлүй ажыглаар.

Февраль айда улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылгалар телевидение дамчыштыр хөйү-биле болуп турган. Ынчан кандидаттарның чугаазындан-на оларның ниити деннели билдинип кээр болду. Оларның бирээзи (ооң адын адааш канчаар), чижээ, мындыг сөстерни чугаазынга ажыглаан: «выступатытап», «закон» дээн. Көрүнер даан, бо дээрге тыва дылда эки очулгалыг сөстер ышкажыл. Ол ышкаш «хозрасчет» «подряд», «сельхозажылдар» дээш черле кандыг янзы орус сөстерни ажыглавас дээр. А оларның барык шуптузу тыва дылда кончут эки очулгалыг сөстер болуп турар. Шак ындыг «хайнак» чугааны дыннаан олурар кижилерге дыка берге, анчыы ажок-ла болур чорду.

База бир эскерген үүлүм: дамчыдылганың башкарыкчызы аалчыларын хүндүлевес, оларны далаштырар, девидедир, «2-3 минута арты» дээш чүве чугаалаарын кызырар, үе дугайында катап-катап сагындырар чоруу шуут-ла чайчылче шилчин бар чыдар. Үези кызыгаарлаттынган болганда, эвээш кижилерден чалап алгаш, дамчыдылганы оожум, таптыг, тода кылдыр эрттирзе канчап баарыл? Биргээр чугаалаарга, сөс берген кижилерни эчизинге чедир дыңнавайн, оларның бодалдарын орттузуудан үзе кирип, удур айтырыглар салыры таарымчалыг эвес деп бодаар мен. Ылангыя бо талазы-биле журналист В. Салчакты адаваа черле аргам чок-тур. Ол чүве чугаалаарда аажок далажыр, сактырга хорадап олурган ышкаш, чугаазы тода эвес, чамдык сөстер шуут биллинмейн баар. База ол ышкаш диктор Сотпаның орус дыл кырынга каш минутаның чарлалдарын номчууру аргажок чегей. Чаңгыс катап шын эвес адап, чазып болбайн канчаар, а дамчыдылгадан дамчыдылгаже ол частырыларның катаптаттынып турары элгеп.

Бичин ургларга «Салгынчыгаш» деп дамчыдылганы Галина Мунзуктан өске, ургларга билдингир болуру-биле, тода болгаш эки тывалаар кижи эрттирер болза деп күзээр мен. Черле ынчаш көвей улус мурнунга чүве чугаалап, экранга көстүр кижилериниң арын-шырайы чазык, чугаазы чымчак, аяны чараш, чечен болуру күзенчиг. Ынчангаш телевидение талазы-биле тускай эртемниг кижилерни белеткеп, конкурс чарлап турган, шилирин үе иеген келген. Маңаа хамааарыштыр телевидение ажылакчыларының боттарының бодалдарын база дыңнаксадым.

Мария ШОГЖАЛ.
Көрүкчү.

Кызыл хоорай.

ЧЕТТИРДИВИС

Улуг оруктан хаанын черде, Улуг-Хем ол чарыында, Баян-Кол, Терлиг-Хая суурларже автобус хүнүн-не Эзрбек сүүр таварттыр маннап, республиканың төөв Кызыл хоорай-биле чонну аргыштырып турар апарган. Хүнде ийи рейс кылыр. Эртен эрте, ооң соонда аңыы соонда. Ол дээш Тыванын автомобиль транспортунуң девискээр будурулге каттыжышкынынга. Кызылда ПАТБ-ге өөрүп четтиргенивисти илереттим.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол сүүр.

РЕДАКЦИЯДАН: Іерлиг-Хая — Кызыл аразынга доктаамал автобус харылзаазын тургузары, шинтпирлээри берге, харын-даа шинтпирлеттинмес чыгыы айтырыгларга хамаржын турган. Кызыл—Терлиг-Хая аразынга хүнүн аргыжар автобус оруу ажыттынган деп чагаа кээрге, анаа бүзүревейн, автовокзалдың диспетчерлериче телефон долгаан бис. Шынап-ла, Кызыл—Терлиг-Хая аразында 40 пассажир олурар «Лаз» маркалыг автобус хүнүн маннап турар. Оон чолаачызы Терлиг-Хая чурттуг Александр Макаров. Автобус эртен Терлиг-Хаядан үнгеш, кежээ Кызылдан дедир эзп кээр. Автобустун маннавас хүннери сүббота биле воскресенье деп биске диспетчерлер харылаан.

Бедик херим иштинге интервью

«БОДУМ БАГЫМ-ДЫР, КЫМГА ЧАРБЫЫР МЕН...»

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың «Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп кыйгырыг-чагаазы солунга үнген соонда, оор херек кылгаш, кара-бажында олуруп турар кижилер-биле ужуражып, оларның чогум черле чүү дээш херек адаанда киргенин сонуургап, бачыт арлыышкынны интервюдан олар-биле кылыр-дыр деп бодал төрүттүнүп келген чүве. Бодалымны боттандырары-биле Кызылда күшажылга эдип-чазаар албан черинге чордум.

Шөйген дузактар, демир-бетон херимнер, каът-каът демир эжиктерни эртип чорааш, ында олуруп турар элээн каш кижилер-биле ужуражып, олардан каш айтырыгларны салгылаан мен. Хосталгазын казыттырган кижилериң аразында назы-хары дөгүй бергеннер-даа, аныяк-чалыы-даа кижилер. Амыдырал мында сыр өске. Маңаа кирген соонда моон үнер-кирер эргеп база чок. Ында олуруп турар кижилериң боттары-биле чугаалажып, амыдыралын сонуургап көөрге, кижиниң бажында чүү-даа кирер боор чораан. Хостуг-шөлээн чурттап, ажылдап база өөренип чоруур аныяк-өскен мындыг үүлеге таварышпас-ла болза эки.

Бистиң мында канчаар амыдырап-чурттап турарывысты солун, сеткүүлге ажыт-чажыт чокка бижип турар апарганы эде тургустунуушкунуң база бир чалгыы-дыр деп билип турарын олар чугаалап турду. Шынап-ла, кеш-херек үүлгединишкини өзүп турар. Күрүненин болгаш чонуң мал-маганы оорлаар чорук мырыңай нептерээн. Чаңгыс суурда-ла кожа-хелбээ чурттап, чаңгыс коллективте ажылдап турар кижилер безин бот-боттарын оорлажы бээри чажыт эвес-ле болгай. Чамдык оор кижилер арын-нүүрүн артынга каггаш, таныш-көрүш чонуунун саап кижип орган чаңгыс янзын безин оорлаптар-дыр. Ол чүл? Ижер-чиир чемивис, кедер идик-хевивис чок апарганы ол бе? Чок. Эки чурттаар деп болаар болза, даандырган ажыл-ижин ак сеткилдиг күүседиг, алган кадайының, азыраан ажы-төлүүнүн ат-алларын бодап, кызын ажылдаар апаар. Ынчалза-даа бистиң аравыста ийи-чаңгыс шаарланчак кижилер оор-сук кылып, кожа-хелбээ чурттап орган чонун алгыртып, оларның амыдырал дээш кызып өстүрүп орар малмаганын оорлап, оон туржук, үптеп-дээрбеде-даа бээрлери бар-дыр. Ону чажыргаш канчаар.

Оор херектэ кыда берген чыллагаанны чүдел? Амыдыралы четпес болгаш, оорланы бергени ол бе, азы «назын халынынга алыскаш» ынчан бавган бе? Оор херектэ кылыынче оларны «аза» албадаан бе? Херек эрттирип турар кижилер «Багай чүве ыцай турзун, бачыт арылзын» деп бодап чоруур бе? Бо айтырыгларга харыы алыр сорулга-биле анаа чорааным ол.

Күш-ажылга эдип-чазаар албан черинин ажылдакчылары менээ баштай, оор херек кылгаш, ында олуруп турар 62 хаалыг **Дүпчүн-оол Сүгеевич Доржуга** ужураштырган. Ол шиттирер мурнунда Тесхемин «О. Шынаа» совхозка малчыннап ажылдап чораан.

— Чүү херек ужурунда мында келдиңер? — деп, оон баштай-ла салган айтырыым ындыг.

— Үүлгедир херээм — мал оорлаар мындыг кижи-дир мен ийин. Колдуунда-ла чылгы мал оорлаар. Эки аттар мунуксаар. Чыраа, саяк, челер, чугүрүк аттар көргенде аалораным-даа, алган кадайымдаа, ажы-төлүмүң-даа уттуп аар албыстаан ашак-тыр мен ийин. Эки ат мунган кижилер көрүп каанда ол кижиниң муныр чоруур аңдын сонуургаар. Оон келерее, садыглажып эгелээр чордум. Эки аңын улус кижиге белен-селен кайын дораан-на сада бээр ийик. Кымда кандыг ат барын билир-ле болгай мен. Ынчангаш оларның мунган аттары аная эвес, «сараалыг» аттар деп чүвени иштимде бүдүү билип турар мен. Оон ужун ат оорлаар кижи-дир мен ийин. Чүгле ат оорлаан дээш алды катап херек адаанда кирип турарым бо.

— Амыдыралынар четпеп ындыг турган бе? Чүге үргүлчү-ле оорланы бээр турганыцар ол, ынчаш? Чүү албадпканы ол?

— Амыдыралым-даа четчир чорду. Багай ажылдаан деп чемелиг сөстер-даа совхозум даргаларындан дыңнап чорбаан мен. 1984 чылда херек адаандан хосталып үнгеш, 1988 чылда катап киргеним ол. Хосталгага үне-даа бергеш, эки аттар көрүп кааш, карабажыңга чорааныңны уттуптар, хайлыг бак чаяанныг амытан-дыр мен ийин. Бо киреримде бир кижиден оор аът садып алгаш кирдим. Артында-ла кожавыс Моолдан оорлап келген аът болду. Буруулуг болганда канчаар, буруумну чүктеп чоруурум ол-дур ийин. Бо кирерде ийи чыл шиттирдим. Уруг-дарым хөй. Ооллар аразында чаңгыс кызым бар. Чаңгыс кызымны сактып, чүү-даа бодап чоруурла-дыр мен. Херек адаанга чоруурга эки чүве кайда боор. Хар-назынын-даа улгадып барды. Оор-сук кылып, чон халактадып чоруурун дег бак чүве чок-тур. Ам-на миннип чор мен.

Кырган кижилер оор-сук кылып, аныяктарга багай үлегеривис көргүзүп чоруур кончуувусту. Чонуларны халактатпайн, оор-сук кылбайн чорунар деп аныяктарга чагыым ындыг.

— Мээң салым-хуумну арага деп ажыг суг-ла үредя деп, **Валерий Ромашов** шын-на сеткилин чугаалады. Ол 1953 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайга чурттап, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге ажылдап турган. Алган кадайлыг, ийи уруглуг чораан. Хамааты ларның эт-севин оорлаан дээш кара-бажында олуруп турар Алды чылда шиттирген.

— Алыс чуртуң, төрүттүүген чериң кайдал? — деп Валерийден айтырарымга:

— Өскен-төрээн черим Томск хоорай. Ам ында аңам чурттап орар. Тыванга шериг албаны эрттиргеш, маңа өглеп-баштаныр алган кижи мен. Комсомолчу чордум. Акша-төгерикти четчир кылдыр ажылдап ап чордум. Менээ черле чүү четпээнил? Мону ам кээп бодап чоруур-дур мен. Алган кадайымга-даа, ажы-төлүмге-даа ынак чордум. Олар база-ла мени хүндүлеп чордулар. Арганың тевиниге шыдашпайн, херекке онаашканым ол. Шынап-ла, арганың кырынга чам үнер деп чүве шын-дыр.

— Эжим-биле арага ижип алгаш, бир бажың оорлапкаш, туттуруп алгаш, кара-бажыңда олуруп, херек эрттирип турарым ол —деп, ол уламчылады. — Эзириктиң хайы-биле бир бажыңче киргеш, негей тон, костюм оорлаан бис. Улустуң бажың-балгадын, эт-севин оорлаар кижилер колдуунда-ла арагачылар боор чүве-дир. Ону маңаа келгеш билдим. 300—400 рубль өртектиг идик-хепти оорлап алгаш, бир шил арагага садып ижипкен болгулаар чорду. Ол чүгле арганың хайы. Шиттиргеш, өг-бүлем база чидирдим. Шынап-ла, оор-сук кылып, шиттирип чоруур кижини кандыгдаа эки кадай кайын тоор ийик аан. Аныяк чылдарымны херек адаанга эрттирип турарым дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ам өөлүг чылым арты. Моон үнгеш, черле таптыг ажылдап, шын орукче кирбес болза, хоржок деп бодап чор мен.

Орлан Таңгытпай чаа-ла 23 харлап чоруур. Шиттирер мурнунда Таңдының Межегейге чурттап турган. Совхозка трактористен ажылдап-даа чораан. Ийн дугаар шиттирген. База-ла мал оорлаан. Ол мээң салган айтырыгларымга мынчаар харылаар болду.

— Оор-сук кылып, кем-херек үүлгеткеш, хосталып үнүп келген кижилериң чугаазын дыңнаарга, «кайгалдар» бис дижир. Ынчангаш назын халыыны-биле оларның аразынче кириксээр, оор херек үүлгедиринге сундулуг чордум. Эзт-даа, акша-даа хереглээш оорланы бээр чүве-дир ийин. Мээң ынчаар билип чорааным кончуг-ла шын эвес чорду. Амыдырап-чурттаарынга четчир акша-төгерикти-даа ажылдап ап чордум. Менээ шынаа-ла, чүү четпейн барганыл? Тенек сеткил-биле бак херекке онаажыл чораан кижи-дир мен деп ам кээп миннип чор мен.

Бир дугаар оор херек кылгаш, оон хосталып үнүп келгеш, Наташа дээр уруг-биле таныжып алгаш, ооң-биле бичин калы чурттадым. Ол аныяк кыс мээң херек адаанга чорааныңны билбес боорга, оку мегелеп турган мен. Чонуң кызын, аныяк кижини ынчаар мегелеп каанымны ам кээп халактап чоруур-дур мен. Наташага ынак мен. Наташа мээң оорланы бээримни билип кааш, «оор-сук кылбайн көр. Ындыг үүдек үүлгелигни канчап кылыр кижи сен. Арынүүрүн бодап» деп чагып, сургап-даа турган. Бодумнуң улуг турам-биле ынак уруумнуң чагыг-сөзүн херекке албаанымга ам кээп хомудап чоруур мен.

Кара-бажыңга чурттаарында черле эки чүве чок. Каштыг көрүп кажараан оор улустуң дүлгээзининге алзыпкан кижи-дир мен. Бодумнуң багымны кымга чарбыыр мен. Оор-сук кылыры эки чүвеге кажаандаа чедирбес, баар оруун чаңгыс-ла кара-бажың, эки чүве көрбес сен деп чүвени ам-на миннип чор мен. Аныяк чаш эш-өөрүмге мындыг чуртталганы кажан-даа күзевес мен...

Интервьюну Маңнай-оол ОЮН кылган.

ДҮЛГҮҮР

Хорум адаан холураан сүү
Коотара шаап, дажыр
чаалаш.
Эзэн тайга дүмбейиге
Эге чааскаан базып чор мен.
Эжен-не бо көк-ле дүште
Энгиске дег кызыл чаактыг
Кайгамчык каас хептиг уруг
Каттыраннаа мурнумда тур!
Кызыл-өзек, сөөскениң
Аккыр чечээ саглаңайныр,
Кыстың ол-бо талазында
Аржылым дег хөлбеняй-дир.
Кандыг кончуг мирит ийик
мен,
Кысче үткүй базывыттым:
Кажанда-даа турбаан ышкаш,
Кызыжак чок. Эзэн тайга!
Шырыш, сөөскен, шеттер
ишти
Чырта тыртып, шыонып
дилээн
Кайда-даа чок! Ис чок
читкен.
Канчаңгаш-ла кедээр көрдүм:
Бедик чалым бажында дөө
Менче холун булган туру.
Аяк хээлиг, кызыл тоннуг,
Ак-көк курлуг, кара чаштыг,
Угулзалыг кара былгаар
Улдуруглуг идик кеткен
Чиирбей дег эңгир, эңдек
Чинге белдиг шилгедек кыс!
Мени ямнел «бээр, бээр» дей-
дир.
Менде үү боор, шак ол
чалым
Ойнап өскен черим болгай
Оруум-биле халып үндүм.
Кыстың турган черинде мен:
Кым-даа чогул! Дилегзиннп,
«Кайнаар чашты бээри ол?»
деп
Кайгап калган ийнаа тур
мен.
Куду көрдүм: шыргай арга,
Куу хорум, даа, сөөскен,
Чиндиннеме хөлбен сигеп,
Чиңгир ногаан алангыыштар.
Амдыгы кыс көзүлбес-даа.
Ишти-баарым көдүрүп
кээр —
Игил үнү ыңгылыг
Арга, дагда чаңгыланды.
Адаамда кыс ырлай берди.
Арыг, чинге, хоюг үнүңү
Аялганың таалаачыларга
Алзывыткаш удаан дег мен.
«Шыктыг, көктүг Булуктуг-та
Сыргам адып кагбаан-на мен.
Чылбас оожум оолак-сенде
Шынап бичин сагыжым бар.»
Шак ол ырдан чалым, аърга
Чаңгыланып, сактыырымга,
Долгандыр-ла бүгү бойдус
Дооза ырлап турган ышкаш.
Ыры-хөгжүм чиде берди.
Ыржыы шыпшың. Дүмбей
тайга.
Катап база ырлай бээрки
Харамдыгып манаан. Сураг.
Ол-ла хевээр олчаан читтн.
Очалаңның даңгыназы
Оон соңгаар көзүлбеди.
Оожум сеткил дүвүреди.
Сүнезиниер бар-ла дижир.
Өлүмү чок мөнге дижир.
Сүлде-ле бо, шак бо уруг
Өөрүшкүм дег сагындырды.
Ол-ла хевээр кысты сактып,
Оюн оя чурттап чор мен.
Дүлгээзин кыс чогаалдарым
Дүлгүүрү бооп кады чору.

Хертек СЕРЭЭ.

АЧЫЛЫГ ЧАСТЫРЫГ

Новелла

Чолаачылаш ажылдаш, типтыг-ла он тос кыл руль долгап келдим. Бо үениң иштинде чаңгыс-ла частырыг кылган мен дизимзе, хөлүм эрткен хөөредиг, бажын ашкан мактал болбас боор. Чүге дизе, бир чүүлүнде, арага дез ажыг суксунну ижер туржук, амзаа көрбээн мен. Ийиги үүлүнде, мээн даргам машинага олурупканда, аажок кортук кижи. Алдандан ажыра бээрге-ле сири-кавы апаар:

— Орлан! Орлан! Оожургаш, орталанып көр. Орук-чирик багайда озал-ондак болза канчаар!

Ам канчаар, даргамның сөзүн дыңнаарым аажок кижи мен. Чолаачы доосканымнан баштайгы чылында, тодаргайлаарга, он тос харлап тургаш, назын халыыны кончуг, чүс деп санны чүге бижээн, чүректиг оолду чүге төрээн суг-суг дыгилээш, чанымда орган чалыы кысче карак баскылааш, эдим «изий» бээр чоруктар тургулаан-на, харын. Багын сөглээр, бачыт арлыр. Ынчангы он тос чыл бурунгаар болган бир болуушкуну дүүнгү дег сактып келдим. Халдып ор мен, карааннаар чүве! Дүвү доозун дүргехтелип соомда калды.

«Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор...»

Ынчалдыр ырлай кагылап, казыргы дег халдып ор мен. Хөөкүй машинам «хөөмейлей» каап, салып орда сагыш-ла.

Ужарлыг-Хем көвүрүүнге «ужудуп» келгеннин безин эскербээн мен. Оон кырынга хелестеп чыткан хөй инектер кырынга келдим-не! Дүвү-далаш тормозту баскан, харалаанын хайлыг чоор, казырага барып моннаан. Машинам артында «шак» кылыды. Казыраны көөрүмге, элең-тендин эзирик кижи-ле, арыгже калгып бар чор. Канчаг канчаар, дувуреэн бот, дүктейген баш! Карак ажыт дезиптер бодаан мен. Сагыш ышкаш чүве кайдал, Сарыг-Бел дег хову кайдал? Черден үнүп, дээрден дүжүп келген дег, инектеринг кадарчыы ыдыымда кымчы туткан, хыйланып көстүп келди:

— Чырык хүндүс-ле даг дег инек көрбес караан халыптап алган чүве сен бе?

Ам канчаар, думчукка тулганда бызаа сугжу чүве дээн.

— Буруулуг болдум, акым. Казыраар дуюун тургузуп берейн — деп аажок дилеп эгеледи.

— Дораан милиция баарым ол. Машина-техника мунуп алгаш, үш-баш чок, ушку-тургуже ужуктурар мындыг чүвелерни аная салып амдажыптас мен!

Чаныып, тейлеп тур мен. Шак-даа четкен боор. Ашак аңдыдан дүшкеш, таакпылай берди. Охалей, охалей! Оожургазын харын!»...

Чоорту ашактың сеткили оожургап келди ышкаш:

— Ам канчаар! Оолдуг кижи оя, кыстыг кижи кыя сөглээр. Мээң аалым мыя бо, хем өрү ырак эвес кижи мен. Бастырыпканың казыраң мал болур эвес, эңди чажыраанда барып аайлаш, оон соонда чугаалажыр бис.

Сокчун, эңдин, кежин эмгелешкен мен.

— Бо оолду күдээ кылып алза, кончуг эрес, туттуңгур амытан-дыр — деп ашактан аас шаңналы-даа алдым. Ындыг янзылыг чугаа-биле арнымны каш-даа катап кызыткан. Кызы та кайда чүвеин!

Ынчаар-ла иженин турувуста, аажок аныяк кыс аъттыг чезин келди. Чугаакыры хөлчок, чаражы даңгына-ла! Кыдырыктыг чараш караа кылаң дээрде сылдыстар-ла, кыңгырт кыныыр өткүт үнү кышкы соокта дамырак-ла! Ашак, кадайның уруу ол болду. Адын Аржаана дээр. Ол хүнден эгелээш, ынакшылым ужукталып эгелээн. Мээң чүрээмни чоорту-ла соруиза дег чараш кыс Аржаана хөлзеди берген. Оожум чораан чүрээм ол кежээден эгелээш, чалбыраштаалып эгелээн. Салым кончуг, чаңгыс көрүштен салдынмайн барган мен. Аржаана-биле кежээниң кады киноларр, кады танцылаар апарган бис. Чоорту болчажып эгелээнивисти-даа чажыргаш чоор. Ынчаар-ла быжыг доң аравыста шивейликкен.

Шыны херек, Аржаанадан чаңгыс базым чарылбастай берген мен. Ол чаңгыс болган частырыгдан салымым ынчаар шинтпирлеттинген чүве. Аржаана-биле аас-кежиктиг, ажытөлдүг, бай-байлак чурттап чор бис. Шынап-ла, шын ийин. Чолаачы мен. «Лас-кежик — ажыл» дижир. Алыс черле шын боор чорду.

Өөлет ЧИНМИТ.

Рассказ

СААРЫЛГА

Херел-оолдуң шелээзи төрген. Көдээде төрели кижиниң аалынга сагышка кирер каттаптооруктап, балыктап-байланнап, эки-ле дыштанып алган. Ам аал ораныңче чаныр, чурттап турар районунче аъттаныр үеви келген. Ынчан ол карманында кыңгырт дээр көпеек безин чогунга кайгаан. Ап чораан акшазының кайы хире сыныган бар чытканын боду бүдүү билип турган болбайн аан. Ындыг дээш ам канчаар боор, төрели-даа болза, улус өөнде улуг-ла кижи бараан тарап орар эвес. Суур киргенде, төрелдериниң уруг-дарыынга кандыг-бир белек-селек азы олариың боттарынга шай, таакпыдан эгелээш, ийи-бир шил «кылан-карадан» бээр саткылай кааптаа турган. А кажан өгүү эллери боттары садыглаар апарганда, хуузунда бараан саттырган кижи бооп, эвээш, хөй-даа болза, акша үштур ужурга база таваржыр. Чүве саттынган, саттынмаандаа таварылгада берген акшалар дедир эллес турган. Ону негежип кижи канчан диттигер боор. Ынчаар-ла бичилеп сывырылза-сывырылза, иштинде чаг тыраан чавана дег акшазының хавы сөөлүнде шуут куруглап калган. Ам канчаар, акшам чок дээш чаймас эвес. Чүнү канчалызыза экил деп элээн боданылаан. Төрелдеринге ажыы-биле чугаалап, акша айтырар дээрге база эпчок. Сактырга берип турган акшазының орнуи негээнзиг.

Херел-оол ынчаар боданыбоданы кээрге, суур чорааш төрели кижиниң кадайынга чангыс шил кызыл арага сунуптарга, ону ижип алгаш, демгизинин «аксы чештинин, холу салдынып» бере каапканы үш кил хире өшкү дүгү бажынга кире дүшкен. Ону районтөвүнге аппарып садыптар болза, ол-ла-дыр! Айтырыг оон-биле үзе шиитпирлеттинер.

Маадырывыстың ол бодалынга идегелиниң улуу кончуг, турган өөнүң элээди оглу Чапарны көгүдүп алгаш, мотоциклдиг суурже хапкан. Төрелдеринге дүк садарын каразытпас дээш аэропортка билет оочурунга адым бижидип, аарсаар чүүгүм шыгжадып каайн деп ойзур ужурга таварышкан.

Орукка хамык чүвенин үжүрчевүн дүнмазы оолга чажырбайн чугаалаан. Садыглаашкын дугайында ада-иезиге бүк дивезин Херел-оол чагаан. Оозу аная чүгле чепшээрешкен эвес, а харын дүктү кымга садарындан өрү сүмелеп, мотозун удур хаккан хатка чаржалаштыр алгырган:

— Суурда түдүг кылын турар эрлер бар. Аалдардан дүктү бүдүү хөлчок садып алырлар. Бээр өртээ база шыырак дээр чораан. Эки дылдажып шылаар болзуңза, бир килди үжен акшадан күдулатпас.

«Чытхан теве аксынче каамыл кирип» деп чүве ол эвеспе мон? Шынап-ла, оларга бичин артык өртекке саарыпса канчап баар деп. Орук кижизи менээ акша херек-ле болгай. Кадайымга, уругларымга хол куруг баар эвес мен» деп, Херел-оол иштинде бодай каапкаш, мурнунда Чапарынче ээге-ээге айтырган:

— Ол эрлерин кайыын тып алыр бис?

— Мен чурттап турар черин билир мен, чеде бээр бис.

Суурже кирер халдып келгеш, Чапар солагай талазынче эпкен. Херел-оол бүдүү эскерип чоруурга, дүнмазы крышазы чок, узадыр тутхан эрги ыыш бажың чаныыга келген.

Мотоциклин өжүрүп, дулгүүрүн карманнай шаап алгаш, Чапары чугаалаан:

— Че, таптыг чугаалажыл, кайызы дүк ап турарын айтырын көрем, акый? Хүндүс эрлериң бирээзи албан артып каар улус дээр чораан.

Херел-оол эжикти дынзыдыр соктаан. Бажың иштинден «даа, болур» дээн үн дыңнааш, алышкылар кирип келгеннер. Ийи одуруг кыллыр чыскай салган демир оруннарын бирээзинде аза бөргү дег агбагар, дыдыраш, сарыг баштыг, чээрби хар үезинде эр чыткан. Эжилешкеннер. Хол тутчуп, аттарын-даа адагылааннар. Бирээзи Алик деп харылаан.

Оозунуң айыткан сандайынга олура тыртып, Херел-оол оожум тайылбырлаан:

— Ангор дүгү садып чор бис, Алик. Силерде алыр кижи бар бе? Хөй эвес, үш кил хире чүве-дир ийин.

Алик ону дыңнааш, боду безин билбейн «дүк?» деп айтыра каапкан. Карманнарынче холдарын суп үжентилээн-даа. Ынчалза-даа олары акша ужулбайн барганнар. Херел-оол база чегениксей берген. Алик ону билген ышкаш хулумзүрген.

— Акша бисте бар. Дүктү алыр бис. Ынчалза-даа акым Валик менээ чүве тутсур эвес. Оон-биле барын чугаалажып көрүнер. Ол ам райпо иштинде тудугда ажылдап турар.

Ийи алышкы райпо хериминиң даштынга халдып келгеннер. Херел-оол таныылдыы өскээр кылаштай бээрин ажылдап, девискээр иштинче кире халаан. Белдеринге чедир чанагаштанган эъди-кежи хүнгө хүреп-кызыл кылдыр додугулап калган тудугжу эрлерге келгеш, ол айтырган:

— Силериң аранарда Валик кайызыл, оолдар?

Тудугжулар бичин када ажылдаарын соксадып, бажың азыында чаасканн малгаш чүгүдүп турган эрже айыткннар.Ол эр холунда хүүрээнин бажын хоюдуп алган митпергей малгажынче согуннай аарак кирер шаапкаш: «Чүү херек?» деп, доңгунзумаар айтырбышаан, Херел-оолче хөөнүгхөөн чок кылаштап келген.

—Бичин херек бар. Ангы чугаалажыптар бис бе, Валик? Сеин дүнмандан билип алдым — деп, өскелерге дынналы бээрийе дээнзиг, Херел-оол үнүн арай тыртып чугаалаан.

Валик «Че, ындыг-дыр» дээш, хажыызынче дап берген. Херел-оол эдерти базыпкан.

Тудугдан элээн ырап келгенде Валик доктаай дүшкен:

— Че, чугаала, кандыг херектиг чор сен, өөнүк?

— Дүк садып чор мен. Алыр сен бе?

Валик шала чыкпаш кыңгаш, ол-бо талаларынче бажын борбаннады кагылапкаш, шаңгырзымаар октут, узун кирбиктелиг карактарын кайгалзымаар чүгүртүүлээн.

— Мадаа ындыг чүве ыыташпаал. Доора кулактар, карактар айыылдыг. Сен дүгүн алгаш суур кыдыында боклар хараганнарлыг шыкче кире бер. Мен тып чеде бээр мен.

Херел-оол биле Чапар орук аайында садыгдап таакпы садып алгаш, болчашкан шыгына тутсун келгеннер. Валиги та кайы чапта четтигипкеин ол чүве, бо турган. Алышкыларның мотоцикл соонда шарып алган шоодайынче карак базып ол иминээн.

— Бараанынар ол бе, эзирлер? Уштуп турунар че, көөрдүр?

Херел-оол шоодайының аксын чежип, дүгүн дески шык кырынче силгий тудупкан. Аранда базын сыныр калган.

СС-Зиги оон соонда безин өөделеэзин. Дортмундуңуң суду кара кештиг боксер ботканнаныышкыны шын кылган дел шиитпирни үндүрген. А неонацисти кижиниң ат-алдарын дорамчылаан, мага-ботка кемдээшкин чедирген дээш 1 чылга хосталгазын казып шииткен. Моон мурнунда база СС-Зиги шенелдеге шиитпирген. турган. Оон хуусаазының төнмээнин барымдаалаш, чаа шииткелди база немеп каан. Ам ол кара-бажыңга 3 чыл олурар. Болзарыгга болгаш балыг-быышкыны эмнеп алырынга четчир хуусаа. Чүгле харын оон думчуунуң «арий» хевири кажан-даа кайын эгиттинер.

КИЖИЛЕРДЕН ДУЗА ДИЛЕП...

Аксын ажыдып алган бөрү кижилерже оожум кылаштап кенгүс бодавайн турган болгаш Херел-оол демгизиниң холун дедир идип, хорадаксаан:

—Мен арага-биле садыглашпас кижи мен, өөнүк. Акшабиле дугуруштувус чоп. Чаңгыс сестүг эр-ле кижи сен ыйнаан.

Валик олче кыжыраанзыг көрүп, хөрээнин иштинден бар шаанче сыйыладыр каттырып каан:

— Кай, сенээ херек чүве бо суксун эвес кижи сен бе? Акша? Ону чоор сен. Дөмей арагага чарыыр болгай сен. Мен силерни дендим эки билир мен. Бо чемге ынаанар аргажок. Садыглажып-сааржып магам ханган. Ма, шилин карманнап ал. Мен чоруйн деп.

Херел-оол Валиктин турамык сестерин дыңнааш, кылыы хайныксан, чудуруктаныпсадаа, бодун оожуктурып алган.

— Менээ акша херек. А араганы өске таварылгада ажылаар сен. Соондан чүгүрүп турар кандыг-бир сыйбын кыс-чыгашка-даа херек апаар чадавас.

Валик карманындан дөрт хире бештин көк-көк акшаларын ужулгаш, Херел-оолдуң хөлениинин мурнуку карманынче далаш сута каап, демги хевээр улуургаан:

— Болар сенээ четчир. Дүгүн өртээн аар-ла адаар-дыр сен. Мээң черимге болза ол хире таагыны көпеек-биле садып алыр деп бил, өөнүк.

Ийи эр шак мынчаар чарылганнар. Валик дүк эзэнинден дүрген-не чарлып алырын бодап, кудумчуну кежир маннааш, баарында херимнерин безин ойбайн, үш-баш чок ажа халып чоруй барган.

А Херел-оол стадионда маадын каан дүнмазынче чүгүрүпкен. Кел-сал-ла, ол Чапарның соонга чыдыш кылдыр олура каапкаш, хейде-ле доора барып, дүнмазынга чарбыттынар хөөнүгү хыйланыксаан:

— Че, дүрген аалче тутсун ор. Кажан, кэяа чүве саарып амдажып чоржук мен. Сен болбас ийик сен бе. Тудугжулар, тудугжулар деп алган.

Чапар мотоциклин үг-биле газтаптарга, оозу турган черинден үшта аарак ыыай болган. Херел-оолдуң бажы бир удаа ойташ кылыңгаш, оон думнзазының оорга зынга үзер чыгыы бүрүүгаар согаш дээн.

Михаил ДУЮНГАР.

СОНУУРГАКТАРГА

МОЦАРТТЫҢ ӨЛҮМҮНҮҢ БААЖЫЗЫ

Адаарга алыскан Сальери аныяк Моцартты хораннап өлүрген деп сураг аажок неп-терентей турган. Амгы үениң эртеми тоолчургу апарган чугааны шиитпирлин-биле буруу шаап турар. Шак мындыг түңнелге Зальцбург университетиниң (Австрия) эртемденнери Моцарттың бажының сөөгүн өөренип көргеш, келген.

Кажан Моцарт өлүп калгаада, ыдыктыг Марк чевегиин хөөржүү сураглыг композиторнуң бажының сөөгүн (ынчангы чаңчыл мындыг үүлдү хорувайн турган) бодунуң эжи чурукку Якоб Хюртлюга белекке берипкен. Холдар дамчып чорааш ол баш сөөгү (адаккы чаагы чок-даа болза) бистиң үевиске чедир кадагаттынып чедип келген.

Зальцбург университетиниң палеонтология Готфрид Тихи баш сөөгүн өөренип көргеш, алдарлыг композитор баш-мээ бертинишкининиң уржуундан мөчээн дээрзин тодаткан. Ол солагай чулчургайдан баштың тейинге чедир шөйүлген 7,2 сантиметр тигин тып алган.

Эртемденнің ажыдышкынын мындыг төөгү деречилеля бадыткан турар. 1790 чылдың апрель болгаш май айларында Вольфганг Амадей Моцарт бодунуң эжи Пухбергке баш болгаш диш аарын ону хилинчектен чоруурун хомудап чугаалаан. Моцарттың үе-чергези итали Да Понте 1791 чылдың аагуст айда бижээн чагаазында композиторнуң бажы бо-ла дескине бээр дээрзин айыткан.

КҮШ ДӨГЭЭШ...

СС-Зиги деп шолалыг Зигфрид Борхардт аажок-ла киленнеп үнген: «оон» пиво лаңгызынче кара кештиг кижи кирип орган. Аңгадай берген аалчыны бак сөглевишаан, СС-Зиги олче халып-ла келген... Дораан-на шалага пет кээп дүшкен. Дорамчылаткан кижи таанаад бокс билир бооп-тур. Буттуң дүрген шимчээшкинибиле спортчу неонацисти моорадыр шаапкан. Оон кадында Зигфридтин думчуунун кегжизында чаңгыс-даа кара хыл безин чок чалаң ак өшкү дүгү черже текту берген. Үстелчек чуңгак мырынай чок.

Валик дүкче кайган түрүптүрүп, ылгаан бооп ол-бо тарай октагылап, хөлчок-да баргаан. Хензиг-ле чуңгактальыксай берген черлерни далаш-далаш дыда соккаш, ангы салгылап, холдары суг иштинде агараннаан хеме эшкиштери дег бирде мында, бирде дүгле шыыраннаар болган. А Херел-оол канчанганыл? Ол хоютку дег ходуя берген турбаан болдур ийин. Садыг-саарылга кылган кижи бараанының өртекүнези дээш турушпас болза, оон хөрээнче холун суккан ажыы үү боор. Ынчангаш ол Валиктин ангылап каапкан дүктерин чаңгыс черге бөле шаапкаш: «Мында кижи холуур чүве чок дүк» дээш шоодайынче сугар дей берген.

— Алыр, өөнүк, далашпа. Ийе, дүгүн эки-дир, эки, көрүп тур мен — деп, бирээзи оон аайынче дүктү бөлүп эгелээн.

— Алыр болзуңза, бир килде үжен акша. Оон кудуга берип шыдавас мен.

— Ындыг-дыр, чепшээрежир мен. Ынчалза-даа ам дорааи бериптер дээримге, алырык акшам чок, тудуш чүстүн бардыр. Сен мээң-биле чыдып кал, садыгдан адырыктады шаап берейн, а дуңнан дүктү Аликке чедирип каапсын. Чаныыска турарга айыылдыг. Улусту ким билир дээр сенде, та милицияга дыннадыптар — деп, Валиги арай чиктиг кылыңган. «Садыглаашкын орта болбаанда ол чүзүл дээр сен, бо эрнин. Кажарлаар сагыштыы ол бе», Херел-оолдуң бажына кирип орган ыдыг бодалдарны үзүп, Валик далаштыра берген.

Херел-оол Чапарга: «Акшабиле херектин будулгаазынынын билип тур сен ыйнаан. Стадионга маадар сен» дээн. Оозу мотоциклиниң ыжын бургурадыр ынай болган. Валик Херел-оолду эдертип алгаш, эндерик улус баскылажып тырылган арага садар ларёкка келген. Боду оларнын ортузунче сыныып кирген дег болза-ла, кезек бажы каранайныр чоруй, көзүлбейн баргаан.

Валиги удатпайн холунда бир шил ак арага тудуп алган бо чүгүрүп келген. Шилин Херел-оолче суйган. Херектің ынчаар өскерли бээрин олурган. Кандыг-даа каржы, шог чок. Көк улдуруктун аажы-чаңын хөлчок эки билир араттар аңгадап калганнар. Кажан хову дээрбечизи шуут чоокшулап келгенде хамык чүүлдүн ужурун билин кааннар: араатанның боостаазын дургаар сөөк чыдыкан болган. Хоптак сеткил эки чүүлге чедирбес деп чүве ол-дур... А айыыл-халап болу бээрге, ол кижилерге чедип келгеин бо.

Сөөктен адырлып алган бөрү дезип бар чыда болгавчок-ла хая көрүүп каап чораан. Четтиргенин илереткензиг-даа. Шак мындыг таварылганын дугайын МАР-ның иитилелдиң Айыыл чок чорук министерствозунуң болгаш Камгалал министерствозунуң органы «Улан-од» солун дыңнаазы турар.

СЕҢГИЛ ТЫВАЛАРЫНДА

Моол Арат Республиканың Баян-Өлгүй аймаанын Сеңгил сумузунда чурттап чоруур тывалар бистериң мындыг ырывыс бар:

Эргилип аккан Ээви хемим.
Эдержип өскен өөр чергем.
Сундугуп аккан Сумдайрык
хемим.
Суражып өскен өөр чергем.
Аңдарлып аккан агым хемим
Аалдажып өскен өөр чергем.
Чайыкталып аккан Чашпы
хем
Чаш бистериң төрээн чери.

Ырывыстың сөстериндеи дүүштүрүп бодаарга, Сеңгил тываларының ада-өгбелери Кара-Ыртыштан бээр чурттап чорааны бялдиин турар. Бөгүнгү байдалдан көөрге, Сеңгилде Коктогай, Ак-Хава, Сумдайрык, Саяан, Саар деп черлерден келген кижилериң ажы-төлү, кырган ирейлер, энейлер Соян, Бургуут, Сарыглар, Делег, Агван, Чирик, Мелжен, Тос-Кириш, Ооржак, Шувудак, Касак, Хөйек, Иргит, Донгак, Моңгуш, Шанагаш, Пыртыгаш, Чооду, Адай, Шунгуур, Кара сал, Кара төш, Хойт, Чаг-дыва деп фамилиялларны эдилеп чоруур. Олар мурнунда Хомду хемге чурттап чораан. Он сес чүс чылдың ортаа өйүнде чон сарыг шажынны хүлээп алган. Сөөлгү үеде кылят черден ажып келген кижилер шажын-чүдүлгеге, чаачыл-ёзу билбес, чүгле хамга тейлээр турган. Ындыг хам сүзүктүглер ам-даа бар.

Бистиң чоинуң эрте шагдан бээр ан аңнап, оон-биле амыдыран чораанын чергий, маспак, согуи, чз деп эдилелдер херечилээр. Оларны ам-даа эдилеп чор бис. Ол ышкаш тараа сайзырадып чип чораанны даш маспак (дээрбе), уур, бала, ыяш-соо, хымыш, деспи чижектиг савалар, эдилелдер чамдык өгледе ам-даа бар.

Хеп аймаа арай моолчуй берген. Чирик эдектиг алгы тон, хертеш баштыг тыва идик кедер кижилер эвээжээн. Бургуул бөрт, доорчак (довурзак), шекедек чок болган. Оларны барык-ла даарап, тып кетпес болгулаан.

Улустың аас чогаалы уттуп-дурган. Ыры, тоол, кожамыктар ырлаар, ыдар, ону айтыр кижилер аалай берген.

Тыва уран чүүлдү хөгжүлер сорулга-биле «Ак-Хем» ансамбльдя тургустувус.

1953 чылда сумуга 507 өрге, 3866 кижи турган болза, 1989 чылда 170 хире өг-бүлс, 800 кижи арткан. Улан-Баторда, Селенги, Түп, Хентий аймактарда катай 520 хире өрега көжүп барып чурттап чоруур.

Сеңгил тываларында «Төрээн чугаа» чок. 1989 чылда Тыва АССР-ге барып, Кызылда күрүненин педагогика институтунда ийи башкыны өөредип алдывыс.

Конгар ШАНАГАШ.
МАР, Баян-Өлгүй аймакта Сеңгил сумузундан.

Кайызы боор...

Япону бе, тывазы бе? Ылавылап чадап кагдым.

Каадыр-оол КУУЛАР, хоолгалаан.

КРОССВОРД

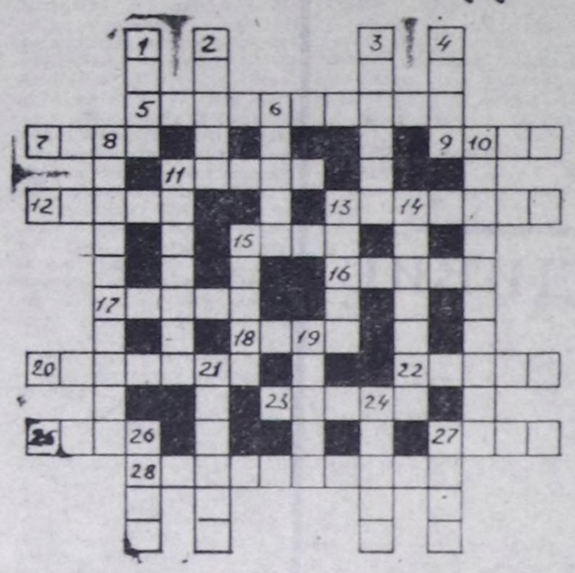

ДООРА ДУРГААР: 5. В. Серен-оолдуң шинзи. 7. Якуттарның боттарын аазары. 9. Бажың иштинин дериг-херексели. 11. Эрги Тывага белүк аал. 12. Совет Эвилелиниң Маршалы. 13. Тыва чогаалчы. 15. Красноярск крайда хем. 16. Өңчүзүн. 18. Ок-чемзек аймаа. 20. Шериг кижи. 22. Демир-орукчуларның бүгү-эвилел солуну. 23. Японнда хоорай. 25. Шуулган, хурал. 27. Таджик совет чогаалчы. 28. Азияда күрүне.

УЗУН ДУРГААР: 1. Соок чепсек. 2. Сайлыг курганн хем уну. 3. Японнаның ылгавыр демдээ болгаш ыяш. 4. Өөк аймаа. 6. Даргаа кижиниң херексели. 8. 10. Тывада район төптери. 11. Каа-Хемде сууржугаш. 13. Дүнеки күш. 14. Кеш аарыы. 15. Тыва төрел бөлүк. 19. Италия үктүг сураглыг орус архитектор. 21. Самолёт кезээ. 24. Араб күрүне. 26. Эрги Тывага хүрээ ламаларының айбычызы. 27. Мал төлү.

Кроссвордту Николай СОЛУНЧУ тургускан.

Телевидение

АПРЕЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чеҗээш». Телефильм. 9.05 Уругларга фильм. «Даарта үнер сен бе?». 10.10 «Шаандакының артыышкынары». Концерт. 11.00 «Чуртта, Чер!». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 РСФСР-ниң хөгжүмүг аас чогаалы. 16.30 «Ыракты Чөөн чүк». Киножурнал. 16.45 «Овурхевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 18.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 18.30 «Ye» 19.00 «Найырал меридианнары». Концерт. 19.30 Мультфильм. 19.40 Л. Луков режиссёрнуң фильмнери. «Ийи лайычы». 21.00 «Ye». 21.50 Концерт. 22.25 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнел болүктер командаларының маргылдаазы. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грециниң мифтери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Төөгү. 9 класс. 70—80 чылдарда ажылчын шимчээшкини болгаш Россияга марксизмнин нептереп эгелээни. 11.05 Авам, ачам база мен... 12.05 «Ачан бажыны». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко ырлаар. 13.55 «Кударал, далай болгаш бичин уруглар дугайында». Телефильм. 14.20—14.45 «Силерниң үнер үенер, артист». Елена Ласько.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 7-ги чыныының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 7-ги чыныының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

22.30 Тиилелгениң 45 чылынга. «Николай Буянов. Итали каприччио». Барымдаалыг фильм. 23.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 00.00—01.15 «Бухарест паспорту». Уран-чечен фильм. (Румыния).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Концерт. 17.45 Бүгүдеге спорт. 17.30 Хол бомбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Голландияның шилиндек командалары. 18.30 «Ye». 19.00 Арена. Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00—22.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

КИНО

АПРЕЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чажыт чөвулекчи» 9.10, 19.20 (узаткан), «Кингсайз» (Польша) 11.10, «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 13.20, 16.20. Видеозалга: «Узамдыккан кеземче» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Шахерезаданың чаа тоолдары» 11.00, «Кайгамчыктыг кадынарга» 12.30, 18.30, «Чүүк 300» 14.00, «Шахтилер» 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ал, или досье на самого себя» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дежа вю» 14.30, 19.20, «Интеркыс» (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

Байырлал хүннери — Май 1-де болгаш 2-де хөгжүм-шиин театрынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамблинин концерти болур.

Концертке Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу, Демир-оол Кежиктиг, Тываның комсомол шаналынын лауреады Кайгал-оол Ховалыг, «Юрмала» Бугу-эвилел конкурстарның киржикчилери Айдын Мортай-оол, Борис Салчак, ансамбльдің ыраажылары Галина Сюрюн Аас Тойбухаа киржир.

Программаны Орлан Дамба-Хуурак чорудар.

Ансамбльдің уран чүүл удуртукчузу Алексей Шойгу.

Концерт май 1-де 18 шакта, май 2-де 16 шакта болгаш 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармониянын, театрның кассаларында садып турар.

2-55-19 дугаарлыг телефондай айтырыгны билип ап болур.

Өрт өскүп болур айыылдыг үе чедип келгенин барымдаалаш, чурттакчылыг черлерниң кудумчуларына база бажыннар чоогунга курган сигенин, бок аймаан өрттетпезин республиканың Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалалының киллизи сагындырып тур.

Өрт айыылынга удур дүрүмнүң негелделерин үрээн кижилерге административтиг харысалганы онаар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроулетүр — ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 407. ТС—00617.